

BALÁZS PÉTER

A bűnös város és a tiszta vidék: a fiziokraták városfelfogása¹

Jelen dolgozatom a fiziokraták várossal kapcsolatos nézeteivel kíván foglalkozni. Mint ismeretes, fiziokrácia alatt egy 18. századi iskolát értünk, amely elsősorban a közgazdaság tudományában alkotott maradandót. Tanaik legfontosabbika szerint kizárólag a mezőgazdaság képes új értékek létrehozására, valódi termelékenységre, az ipar és a kereskedelem alapvetően terméketlen (*stériles*), hiszen csak *átalakítja* az agrárszféra által létrehozott értékeket. Politikai nézeteik taglalására nem sok tintát fecsért eddig a szakirodalom; mondván a fiziokraták törvényes despotájának (*le despote légal*) feladata egyszerűen a gazdaság zökkenőmentes működésének biztosítása. E definíció kétértelműsége teszi lehetővé, hogy a fiziokratákat egyesek az abszolutizmus apologetáinak, mások pedig éppen ellenkezőleg, a Forradalom előfutárainak tekintsék.²

Ily módon furcsának tűnhet, hogy dolgozatom tárgyául éppen a fiziokratáknak a városról alkotott képét választottam, hiszen mint már említettem, a fiziokraták mind az iparúzést, mind a kereskedelmet steril, érték létrehozására képtelen tevékenységnek tekintik. Ezzel azonban csak az esetleges közönyt vagy érdektelenséget magyarázhatnánk; mit gondoljunk azonban arról a néha profetikus erővel kifejeződő, zsigeri gyűlöletről és megvetésről, amelylyel a fiziokraták bizonyos írásaikban a várost és a városi (főleg párizsi) életformát illetik? A látszólagos hangsúlyeltolódást véleményem szerint a fiziokraták írásaiban jelenlévő beszédmódok, ha úgy tetszik, politikai nyelvek elkülönítésével lehetne feloldani. Az uralkodó diskurzus természetesen a klasszikus liberalizmus előfeltévéscével írható le: a társadalom alapja az egyén, akit elsősorban *homo oeconomicus*-nak kell tekintenünk, s aki az államtól nem kér mást, mint a külső és belső béke megteremtését. A társadalom harmóniáját ezen felfogás szerint nem valamiféle politikai erény biztosítja, hanem a versengő individuumok által akaratlanul létrehozott egyensúly, a „láthatatlan kéz”.

A fiziokraták írásaira alapvetően ezen politikai beszédmód nyomta rá bélyegét.³ Az agrárközponúságot ennek értelmében azzal magyarázhatnánk, hogy a 18. század első felében valóban nyomorúságos állapotban vergődött a francia mezőgazdaság, vagyis a fiziokraták az agrárszféra irányában gyakorlandó pozitív diszkrimináció elvi legitimitációját szolgáltatták volna. Az alapvető cél tehát annak bizonyítása volt, hogy az agrárszféra termelékenyebb, mint az ipari-kereskedelmi szektor. Quesnay és tanítványai azonban gyakran túllépték ezen közgazdasági típusú érvelés határait: azt is illusztrálni próbálták, hogy az iparban és a kereskedelemben tevékenykedők erkölcsileg silányabbak, politikailag pedig értelenebbek, mint azok, akik vidéken mezőgazdasággal foglalkoznak. Ezt azonban képtelenség kifejezni a klasszikus liberalizmus szókincsével, amelyben, mint tudjuk, a politikai erény nem kap különösebb szerepet. A fiziokraták írásaiban erre alapozva felfedezni vélem a Quentin Skinner és

¹ Ez az írás egy 1998 során írott és megvédett DEA-dolgozat fordított és rövidített változata. Segítségükért köszönet illeti Penke Olgát, Jacques-Guy Petit-t, illetve Gángó Gábort.

² Tocqueville egyesíti a két véleményt, szerinte reformjavaslataik egyszerre elvontak, egyenlősítők és despotikusak: az ő nézeteiből lehet tehát leginkább megérteni a forradalmat. Alexis de Tocqueville: A régi rend és a forradalom. Budapest, 1994. 187-192.

³ Ludassy Mária is ebből a felfogásból kiindulva állítja szembe a fiziokratákat Mablyval, Morellyvel és más 18. századi moralistákkal. Lásd Ludassy Mária: „Törvényhozód ne közgazdász legyen, hanem moralista.” A fiziokraták bírálója. In: Az ész államáig és tovább. (Szerk. Ludassy Mária) Budapest, 1979.

John G. A. Pocock által leírt klasszikus republikanizmus elemcseit, amelyek segítségével a kor francia gondolkodói közül eddig csak Rousseau-t és Mably-t próbálták értelmezni.⁴ A klasszikus republikanizmus politikai beszédmódjának központi fogalmai a szabadság (nem kizárólagosan az egyéni autonómia, hanem a közügyekben való részvétel jogának és kötelezettségének értelmében), illetve a politikai erény, azaz a közjó állandó szem előtt tartása és az egyéni érdek elé való helyezése. A köztársasági Róma dicsőségének és bukásának története paradigmátikus értékkel bír ebben a diskurzusban, a fő veszély megtestesítője pedig a korrupció, amely különböző történelmi pillanatokban különböző formákat ölthet.

Kétségtől meglepőnek tűnhet, hogy a liberális kapitalizmus előfutárainak tekintett fiziokraták szövegeiben egy egészen más, az elsől gyakran összegegyeztetetlen beszédmód szókinésére bukkanunk. Nyomatékosan szeretném hangsúlyozni: nem gondolom, hogy tudatosan váltottak volna szókinészet a „szekta” tagjai, inkább arról lehet szó, hogy a mezőgazdaság apológétáiként szinte elkerülhetetlen volt, hogy rátaláljanak az erkölcsi romlás folyamatának klasszikus republikánus leírására. Az egészséges, termelékeny és erényes vidékkel éles ellentétben áll a steril, beteges és erkölcstelen város. Ha a vidék-város ellentétet továbbra is csak közgazdasági szempontból tekintjük, nehezen találhatunk magyarázatot arra, miért olyan fontos a fiziokratáknak a „városiasság” (*esprit urbicole*) szenvedélyes ostromozása. A város összefüggésében megfogalmazott erkölcsi kifogásaikkal mégsem foglalkozott túl behatóan a francia szakirodalom; mintha valamiféle megegyezés született volna arról, hogy a közgazdászokként elkönyvelt fiziokraták moralizálását kizárólag a tan „objektív jelentését” (*signification objective*) elfedő „ideologikus álcaként” (*masques idéologiques*) érdemes tekinteni.⁵

Mielőtt továbbmennék a város kérdésének vizsgálatában, röviden körüljárok egy fontos szemantikai kérdést, méghozzá a *cité* szó jelentésének problémáját. A szó a francia nyelvben egyszerre jelent várost és klasszikus polisz. A fiziokraták elfogadhatatlannak tartják, hogy a városi élet valaha is erényes lehetett volna, nem tagadhatják viszont a polgári erény meglétét Athénban és Spártában. A problémát úgy próbálják megoldani, hogy kifejtik: Athén és Spárta hanyatlása akkor kezdődött meg, amikor a két polisz (*cité*) a városiasodás jegyeit kezdte magára öltetni: „Az erény, a közjó és a személyes boldogulás évszázadai jelentették az igazi nagyság korszakát: ahogy távolodunk ettől a kortól, láthatjuk, ahogy a luxus nemcsak megveti a Város alapjait, hanem kiterjeszti, megsokszorozza a Városokat, amelyek a hamis gazdagság csaloéka fényében tündökölnék. Amikor eltűnik a vidékies (*rustique*) egyszerűség, vele együtt semmivé válik az államok dicsősége és a polgárok boldogulása. Ez a természet egyik alapigazsága, amelyet minden történelmi kor tapasztalata megerősít, de amelyet korunk mégis elfeledni látszik”.⁶ A modern város az erényes polisz dekadens elfajzása. Az elfajzás oka pedig, amint ezt látni fogjuk, a luxus, a gazdaság és a kereskedelmi kapcsolatok növekvő komplexitása. Más oldalukról ismerjük meg az eddig a gazdaság és a társadalom radikális (és liberális) modernizátoraiként ismert fiziokratákat. Dolgozatom tárgya éppen a Quesnay-tanítványok kereskedelem-, ipar és luxusellenes nézeteinek (s ezen nézetek politikai implikációjának) vizsgálata, különösen abból a szempontból, hogy bizonyos szöveghelyeken milyen módon váltja fel, illetve hogyan egészíti ki az uralkodó liberális beszédmódot egy polgári erényre alapuló, republikanizáló diskurzus.

A kereskedelem paradoxona. Ismeretes, hogy a fiziokrata szerzők legfontosabb követelése a szabad kereskedelem kialakulását gátló akadályok eltörlése volt: a gabonakereskedelem szabaddá tétele, a kereskedelmi monopóliumok megszüntetése és a Colbert-i eredetű

⁴ Shklar, Judith: *Men and Citizens: A Study of Rousseau's Social Theory*. Cambridge, 1982.; Spitz, Jean-Fabien: *La liberté politique*. Paris, 1995.; Wright, Kent: *A Classical Republican in Eighteenth-Century France: The Political Thought of Mably*. Stanford, 1997.

⁵ A kifejezések Michel Bernardi-tól származnak. (Bernardi, Michel: *Introduction à une sociologie des doctrines économiques*. Paris, 1963. 57.)

⁶ „De l'esprit agricole”. *Les Ephémérides du Citoyen*, 15. novembre 1765. (a továbbiakban: „De l'esprit agricole”) 51.

merkantilista gazdaságpolitika feladása mellett kardoskodtak. Hogyan egyeztethetők össze a szabadkereskedelmet követelő nézetek programjuk azon pontjaival, amelyek teljességgel sterilnek, terméketlennek ítélik a kereskedelmet? Miért ilyen fontos a csere szabadságának megteremtése, ha a nemzetgazdaságban csak másodlagos szerepet játszik? A választ a fiziokratáknak az Ancien Régime-ről alkotott képében kell keresnünk. Szerintük a kor francia gazdaságát gazdag kereskedők, pénzemberek (*hauts financiers*) és adóbérlők (*fermiers*) uralták, akik gazdasági hatalmukat nem a szabad piacnak, hanem királyi kiváltságoknak, „merkantilista” monopóliumoknak köszönhetik. Példaként a John Law által létrehozott *Compagnie des Indes*-t emlegetik, amelynek monopóliumait csak 1769-ben törölték el. A politikai befolyás tehát jogosulatlan előnyöket szerzett a társadalom egy vékony rétegének, és ami még ennél is fontosabb, felrúgta a gazdaság különböző ágazatai közötti természetes hierarchiát, hiszen a dolgok természetes rendje (*l'ordre naturel des choses*)⁷ szerint a mezőgazdaságnak kell prioritást élveznie a sterilnek ítélt gazdasági ágak rovására: „Mind a szuverén, mind a nemzet tartásák észben, hogy a gazdagság egyedüli forrása a föld, és hogy a javakat megsokszorozni csak a mezőgazdaság képes. Hiszen a javak megsokszorozása teszi lehetővé a lakosság számbeli gyarapodását; a virágzó mezőgazdaság elteti a kereskedelmet és az ipart [...] Ez a termékeny forrás biztosítja tehát az ország kormányzásának sikerességét.”⁸

A természetes rend azonban felborult: a kereskedelem felszabadítását, a monopóliumok eltörlését azért követelték a fiziokraták, hogy a mezőgazdaság visszanyerhesse uralkodó, a kereskedelem pedig alárendelt szerepét: „A legnagyobb boldogság forrása lenne, ha a dolgok visszakerülnének nekik rendelt helyükre; a békés mezőgazdaság kicsavarná a jogart a feltékény kereskedelem kezéből.”⁹ Francois Quesnay tanítványai egyértelműen úgy tartották, hogy amennyiben a kereskedelmet megfosztják művi támaszaitól, a visszarendeződést rábizhatjuk a természetre, a mezőgazdaság visszanyeri vezető helyét. A kereskedelem természetes dimenzióiba való visszavezetésének szükségességét pedig további érvekkel, mi több, a fogalom újraértelmezésével támasztották alá.

A kereskedelem fiziokrata újraértelmezése. A fiziokraták nem elégedtek meg a természetes hierarchia visszaállításának kísérletével, hanem megpróbálták a kereskedelem szót egészen újraértelmezni. Ezen törekvések áttekintése után tisztábban fogjuk látni, mit értettek Quesnay tanítványai a kereskedelem sterilítésán. Nicolas Baudeau abbé először is különbséget tett kereskedelem (*commerce*) és üzletelés (*trafic*) között. Az előbbi akkor teljesebb, amikor két fél elcseréli egymással a feleslegét, anélkül, hogy egy harmadikra ehhez szükségük volna. Haszonról nem beszélhetünk, hiszen a csere lényege: az áruk egyenértékűsége. „A kereskedelem [...] nem más, mint egy bizonyos értékkel rendelkező termék elcserélése egy hasonló értékű termékre; így, szigorúan nézve, a szerződő felek egyike sem nyer vagy szerez bármit is. [...] A kereskedelem nem hoz létre értéket, csak lehetővé teszi, hogy elkerüljük a veszteséget.”¹⁰ – írta Quesnay. A kereskedelem tehát nem lehet öncél, a feladat csak annyi, hogy két termelő kapcsolatba kerülhessen egymással. A kapcsolat pedig legyen a lehető legközvetlenebb, hiszen a „találkozás” költségeinek növekedésével arányosan nő a termelők vesztesége.

Egészen más természetű cselekvés az üzletelés (*trafic*). Elméletileg nem más, mint a kereskedelmet kiegészítő, annak alárendelt jelenség, amely csak akkor válhat fontossá, amikor lehetetlenné válik a közvetlen kapcsolat két termelő között. Jellemzője: az elcserélendő áruk hosszú utat járnak be, több kézen mennek át, míg elérkeznek a vevőkhöz. Ennek a hosszú

⁷ A „dolgok természetes rendje” kifejezés a fiziokrata írások szinte minden oldalán felbukkanó szókapcsolat.

⁸ Quesnay, François: „Maximes générales du gouvernement économique d'un Royaume Agricole.” In: Quesnay et la Physiocratie. Éd. établie par Jean Cartelier. Paris, 1991. (a továbbiakban: Quesnay et la Physiocratie) 238.

⁹ Mirabeau: Mémoire pour concourir au prix annoncé et proposé par la très-louable société d'Agriculture de Berne pour l'année 1759. Berne, 1759. (a továbbiakban: Mirabeau 1759.) 40.

¹⁰ „Du Commerce, premier dialogue entre M. H. et M. N.” In: Quesnay et la Physiocratie. 99.

útnak a költségeit természetesen mindkét félnek meg kell fizetnie, a haszon pedig az üzletet bonyolítóké, akiknek így érdekükben áll, hogy az árut minél körmönfontabb csatornákon, minél hosszabb utakon juttassák el rendeltetési helyükre. Baudcau szerint ezeket az érdekeket testesítették meg a kor kereskedelmi monopóliumai és kiváltságai: „Ezekből a szabadságellenes monopóliumokból [...] bizonyos egyéneknek lehet ugyan haszna, de a szoros értelemben vett, tehát a kizárólag a termelőt és a fogyasztót érintő kereskedelemre nézvést kifejezetten károsak.”¹¹

Mirabeau véleménye szerint a történelemből ismert kereskedőnemzeteket tévesen nevezzük ezen a néven: „Vannak olyan nemzetek, amelyek eladnak, példának okáért Egyiptom. Vannak olyanok, akik ezeket az árukat továbbadják, példának okáért Türosz. Türosz valójában nem más, mint Egyiptom kizsákmányolója, tévesen neveztük kereskedőnemzetnek, valójában csak Egyiptom kereskedelmének ágense.”¹² Aligha tévedünk, ha ezen megjegyzésben kecsérű célzást vélünk felfedezni Franciaország és Hollandia viszonyára.

Az üzletelés, amely rendes körülmények között nem lehetne több a kereskedelem esetenkénti kiegészítőjénél, a fiziokraták szerint oly fontossá vált a 18. századra, hogy immár a valódi kereskedelem létét fenyegeti. A kereskedelem szabadsága tulajdonképpen a kereskedelem rehabilitációját, s az üzletelés hanyatlását jelenthetné a fiziokraták szerint: kézzelfoghatóvá válna a visszatérés az áttekinthetőbb, közvetlenebb gazdasági kapcsolatokhoz. A gazdasági életnek – a liberálisoknak oly sok örömet szerző – komplexsége válását a fiziokraták, bizonyos szöveghelyek tanúsága szerint, csupán mint az ember gazdasági és erkölcsi integrálását fenyegető veszélyként érzékelték.

Különösen jól látszik ez a veszélyérzet a hitel- és bankrendszerrel kapcsolatos kifogásokban, ahol szintén nyelvi leleményekkel próbálnak úrrá lenni az ellentmondásokon. A kulcsfogalom itt a „*crédit*”, amely egyszerre jelent hitelt és bizalmat, valamint tekintélyt. Köztudott, hogy a 18. századi Anglia *commonwealthmen*-jei már figyelmeztettek a bank- és hitelrendszer kiépüléséből származó politikai, de még inkább morális veszélyekre.¹³ Franciaországban viszont még gazdasági katasztrófát is okozott a Law nevéhez fűződő kísérlet. A fiziokraták közül Victor Riqueti, Mirabeau márkija járt az élen a bankügyetek megbélyegzésében: véleménye szerint a (papír)pénz a fantáziálás és az *opinion* (téves hit) uralmát tette lehetővé, amit szembeállított a földbirtoklás, a mezőgazdaság nyugodt evidenciájával. Meghökkenően modern fogalmazással élt, amikor kijelentette, hogy nem másról volt itt szó, mint arról, hogy a jel (*signe*) átvette a hatalmat a jelentett (*chose signifiée*) felett.¹⁴ Baudcau a maga részéről elismerte a pénz és az értékpapírok hasznosságát, mégis fájdalommal gondolt vissza a javak természetbeni cseréjének korára, amelynek közvetlensége lehetetlenné tett bármiféle visszaélést.¹⁵

Mirabeau tisztában volt azzal, hogy a hitel, ha támadják, elmenekül. Mindazonáltal a legkevésbé sem bánta: „Azzal vádolnak majd: Ön megijeszti a pénzembereket, s megingatja a hitelt. De mi jót köszönhetünk annak az átkozott hitelnek!? Megakadályozta-e a hitel valaha is, hogy a népet túlterheljék és megkopasszák? Az adósságok pedig egyre csak nőttek...”¹⁶ Az igazi bizalom (*crédit*) akkor áll fenn, ha a nemzet virágzik, ehhez pedig a mezőgazdaság támogatása szükséges.¹⁷ Mirabeau itt, mint látjuk, a *crédit* szó kétértelműségét kihasználva ítéli szükségletlennek, sőt károsnak a bankrendszer elburjánzását.

¹¹ Nicolas Baudcau: „Première Introduction á la Philosophie Economique”. In: Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Lemercier de la Rivière, Baudcau, Le Trosne. Avec une introduction par Eugene Daire. Paris, 1846. (a továbbiakban: Baudcau 1846.) 629.

¹² Mirabeau: La théorie de l'impôt. Paris, 1761. (a továbbiakban: Mirabeau 1761.) 237.

¹³ John G. A. Pocock: Le Moment Machiavélien. Paris, 1997. (az angol kiadás: Cambridge, 1975.)

¹⁴ Mirabeau: L'Ami des Hommes. Avignon, 1756. (a továbbiakban: Mirabeau 1756.) 8., 144.

¹⁵ Baudcau 1846. 684,

¹⁶ Mirabeau 1761. 292.

¹⁷ Mirabeau 1756. 293.

A luxus. A fiziokraták a korabeli luxus-vitában is részt vettek. Pierre Rétat, a tárgyra vonatkozó alapvető cikkében, a luxus kritikájának három lehetséges típusát különbözteti meg.¹⁸ Az első típusú kritika egy társadalmi probléma felismerésén alapul: a polgárok divathajhászásban és költséges öltözködésében a társadalmi hierarchia, a nemesi kiváltságok megsértését látja. A második irányzat az antik és keresztény erkölcsi értékekre hivatkozva ítéli a luxust züllesztőnek (*corrupteur*), míg a harmadik gazdasági megfontolásokat juttat érvényre: a pazarlás bénítja a gazdaság fejlődését, s ezért elfogadhatatlan. A cikk szerzője a fiziokratákat egyértelműen az utolsó csoportba sorolja. Valóban, legnagyobbbrészt gazdasági jellegű a „szekta” luxuskritikája, de felfedezhető írásaikban a másik két gondolatmenet elemei is. A nemesi/polgári luxus ellentétével természetesen Mirabeau is foglalkozott, de ez nem tartozik mostani témámhoz, ezért jelen írásomban nem térek ki rá.

Annál érdekesebbek a közgazdaságtani érvelésen túlmutató morális megfontolások. Mirabeau aforisztikus megfogalmazása értelmében „[...] a luxus a jólét elfajzott gyermeke”,¹⁹ olyan jólét tehát, amely eltávolodik a természet egyszerűségétől. Baudcau szerint a luxus hatására az emberek elpuhulnak, elnőiesednek, az erkölcsök pedig általánosan fellazulnak.²⁰ Feltűnő, hogy a fiziokraták írásaiban a luxus és a hozzá kötődő elpuhulás és elnőiesedés együttes emlegetése mindig egy meghatározott társadalmi réteget vett célba: a városi kereskedők, iparosok és járadékosok az erkölcsi hanyatlás hordozói. Ők azok, akik többnyire igénybe veszik a fiziokraták által leginkább megvetett szolgáltatásokat: a házi szmelyzet, az egészségügyben és a szórakoztatásban dolgozóknak a munkáját. Mirabeau közvetlen összefüggést látott a luxus, a városi élet, illetve az ipari, valamint kereskedelmi érdekek között: „Megkíséreltük tehát luxusunk terjesztésével megrontani szomszédainkat, ehhez azonban fel kellett szerelkezniünk luxusiparunkat védő tiltásokkal, és érdekeltté kellett tenniünk az országunkat irányító közhatalmat az ipar fenntartásában. [...] A tiltások, s a belőlük következő háborúk okán egyre gyengült a Nemzet.”²¹ A háborúskodás csak az ipari-kereskedelmi „lobby” érdeke volt, amely kizárólag úgy juthatott el céljához, ha megrontja a Fejedelmet, felébreszti benne a legrosszabb szenvedélyt, a bírvágyat. Így lett a kereskedők érdekéből államérdék, így lett a világ legstabilabb agrárországából a divat és a piperegyártók országa. Colbert évei óta a kapzsiság és más kárhozatos szenvedélyek teljesen átformálták Franciaország arculatát. Most nem az a kérdés, hogy ez a történeti áttekintés mennyiben felel meg a valóságnak. Jóval érdekesebb az, hogy Mirabeau a klasszikus republikanizmus által leírt erkölcsi romlás folyamatát vázolja fel: részérdekek kerckednek a közjó fölé, a luxussal és a pompakedveléssel pedig új értékek veszik át a francia monarchia régi értékeinek helyét. A fiziokratákkal foglalkozó szakirodalom általában csak a közgazdasági érveknek szentelt figyelmet, pedig eszméletörténeti szempontból sem érdektelen annak a kérdésnek a vizsgálata, miképpen reagálnak a 18. század különböző francia gondolkodói a *société commerciale* kialakulására; illetve milyen lehetőségei vannak az érényre alapozott republikánus beszédmód használatának a 18. század második felének Franciaországában.

A városról alkotott fiziokrata koncepció politikai aspektusai. Ismeretes, hogy a 18. század során ugrásszerűen megnőtt a városi lakosság aránya, mégpedig a század társadalomtörténetileg talán legfontosabb jelensége, a vidéki lakosság városba történő beáramlása következtében. A felduzzadt városok nem nyújthattak vonzó látványt; a szegénység, a munkanélküliséggel összefüggő bűnözés növekedése, valamint az általános erkölcsi fellazulás (amelyen a szexuális szabadosságot és a szabadelvű filozofálást egyaránt értették a kor konzervatívjai) olyan kérdések, amelyek a kor számos gondolkodóját foglalkoztatták. Nem egyedülálló jelenség a fiziokraták antiurbanizmusa, s az a marxizáló álláspont sem látszik védhe-

¹⁸ Rétat, Pierre: „Le luxe”. Dix-huitième siècle, 1994. No. 26. 79-88.

¹⁹ Mirabeau 1756. 63.

²⁰ Baudcau 1846. 732-33.

²¹ Mirabeau: La Philosophie Ruralé. Paris, 1763. 302.

tőnek, amely szerint írásaik háttere az ipari-kereskedelmi kapitalizmus győzelmének előérette, célja pedig az, hogy a nemességet mindennek ellenére vissza kell csábítani a vidékre, az agrártermelésbe, hogy fennmaradjon a társadalmi osztályok alapvető egyensúlya.²² Mindenképpen el szeretném kerülni, hogy erkölcsi-politikai ítéleteket szorosan szociológiai erőviszonyokból próbáljunk levezetni, és inkább abból indulok ki, hogy a város romlottságát problematizáló nézetek magukban, illetve legfeljebb kontextusukban értelmezendők.

Először azt vizsgálom, hogy a „romlott város” milyen politikai jogokkal rendelkezne a fiziokrata utópia megvalósulása esetén. A „törvényes zsarnokság” (*despotisme légal*) fiziokrata elmélete közismert: a „gyámkodó közhatalom” (*autorité tutélaire*) alapja az a feltételezés, hogy az alattvalók minden birtoka felerészben tulajdonképpen az uralkodóé. Minél jobban megy az alattvalóknak, annál jobb az uralkodónak; ez az érdekközösség a jó kormányzás alapja. A nemzeteknek nincs is szükségük más politikai testületekre, hiszen ezek csak megzavarnák az uralkodó és az alattvalók békés együttműködését. Hogyan merülhet fel akkor egyáltalán a politikai képviselő kérdése?

A fiziokraták, főleg Le Mercier és Mirabeau, nem utasították el bizonyos tanácsadási joggal felruházott testületek létrehozását. Ezek a gyűlések csak „felvilágosítanak” a királyi kormányzatot bizonyos kérdésekben, nem pedig döntenének, de – s ez fontos ügy – döntenének az adók helyi elosztásáról. Összességében azonban mégsem rendelkeznének jelentős hatalommal, éppen ezért érdekes, hogy ennek ellenére milyen sok szövegben foglalkoznak a fiziokraták ezen testületek ideális összetételével.²³

A fiziokrata felfogás szerinti Nemzetnek valójában csak a független földbirtokosok lehetnek tagjai, hiszen kizárólag ők rendelkeznek „valódi jövedelemmel” (*produit net*). A városlakókat ezzel szemben kizárják a politikai jogokból, hiszen nem hoznak létre valódi értéket: a mezőgazdaság kizárólagos termelékenységéről szóló elméletnek megfelelően „sterilek”. A politikai jogokból gazdasági okokból történő kizárás politikai filozófiái hátterét a társadalom liberális-részvényesi felfogása képezi: aki nem tesz hozzá a költségekhez, nem élvezheti a jogokat sem. Felfedezhetünk mindazonáltal egy másik érvet is: a földbirtok egy olyan éppúgy anyagi, mint erkölcsi bázist jelent, amelynek birtoklása biztosítja, hogy a földtulajdonos közvetlenül és tartósan kötődjön hazájához. A földtulajdon olyan függetlenséget biztosít birtokosának, amely képessé teszi arra, hogy a köz ügyekben ítéletet mondjon. A kereskedelemmel (vagy iparral) foglalkozók viszont részesei az egész világot átfogó hálózatnak, és mint ilyenek embertársaiktól függenek; nem feltétlenül képesek tehát érdekmentes ítéletalkotásra. A földbirtokosokkal ellentétben érdekeik nem a Hazához kötik őket: „...a kereskedelmi társaságokat és a kikötőket a kereskedők uralják, a kereskedők pedig saját respublikát alkotnak, s nem ismernek más nemzetet ezen a közösségen kívül”.²⁴ A mozgékony kereskedőknek mindegy, hogy itt vagy ott gazdagszanak-e meg: ha egy ország hanyatlásnak indul, nem bánják, s javaikkal továbbállnak. Kozmopoliták tehát, ami önmagában nem baj, ámde nem vehetnek részt a politikai életben, ha nincsenek közös érdekeik a nemzettel. Mirabeau klasszikus példát hoz arra, hogy a józan politika kirekeszti a városiakat a közéletből: „A tiszteletreméltó Numa volt az egyetlen, aki rájött, hogy a városlakók csak a vidék szeméjét képezik: ebből következően felemelte a földművelőket, biztosította számukra a közhatalomban való részvételt, kizárólag őket részesítette a Haza védelmének és hódításokkal való kiterjesztésének dicsőségében.”²⁵ A városlakók erkölcséről

²² Bernardi, Michel: Introduction á une sociologie des doctrines économiques. Paris, 1963.

²³ Az a tény, hogy ilyen sokat foglalkoznak a gyűlések összetételével, talán azzal magyarázható, hogy a fiziokrata utópia legtöbb elemének (Franciaország visszaváltoztatása tiszta agrár-monarchiává, az agrárérdekek kizárólagos védelmét szolgáló felvilágosult despota uralma stb.) gyakorlatilag semmi esélye nem volt a megvalósulásra. A gyűlések összetételének alapjául szolgáló képviselő-elmélet azonban a fiziokrata doktrína többi részétől függetlenül is hasznos lehet, és jól szolgálhatja az agrárérdekeket.

²⁴ Quesnay: „Dialogue sur le commerce.” In: Physiocrats. Avec une introduction d’Eugène Daire. Paris, 1846. 154.

²⁵ „La dépravation de l’ordre légal.” Ephémérides du Citoyen, 1767. Tome IX. 111-112.

egyébként is lesújtóan rossz véleménye volt a fiziokratáknak, főleg Mirabeau-nak. Semmittevők, puhányok, egoisták (amely tulajdonságukat a *par excellence* „városi filozófiával”, az epikureizmussal magyarázza). Epikureizmusuk többek között abban nyilvánul meg, hogy nem szívesen házasodnak és alapítanak családot, inkább buja aggregényéletet folytatnak.²⁶ Mirabeau szemében a rómaiak győzelme Karthágó felett az agrárerény győzelmét jelentette a kereskedői kozmopolitizmus felett.²⁷ Ez az érv sem egyeztethető össze a liberális jellegű történelemfelfogással, inkább a klasszikus republikánus diskurzus elemire épül.

Nemcsak arról van szó azonban, hogy a városi lakosság érdekei nem azonosak a Nemzet többi részének érdekeivel, hanem arról is, hogy a városban senki sem rendelkezik a megfelelő politikai bölcsességgel. Országos szinten tehát szó sem lehet a városok politikai participációjáról, sőt Mirabeau legszívesebben az önkormányzat mindenféle formájától megfosztaná őket. Ha minden józan ész ellenére a városok mégis rendelkezhetnének valamiféle politikai szervezettel, abban csak a városban lakó, a város környékén birtokokkal rendelkező földtulajdonosok lennének jogosultak részt venni, hiszen csak ők képviselik a stabilitást, a kötődést. Egy kereskedőkből álló városvezetés villámgyorsan rengeteg kölcsönt venne fel, hasznot húzna a pillanatnyi konjunktúrából, majd továbbállna, otthagynva a városra a törlesztés kötelezettségét.²⁸ Ugyanerre a problémára Turgot-nak és Dupont de Nemours-nak volt egy némileg eltérő javaslata: szerintük a városban az állandóságot nemcsak a környékbeli földbirtokosok, hanem a háztulajdonosok is képviselik. Ez utóbbiak is érdekelték a város virágzásában, hiszen ez együtt jár a lakberek emelkedésével: jogosultak tehát a (hipotetikus) politikai részvételre.²⁹

A politikai ítéletalkotáshoz szükséges személyes függetlenség teljességgel hiányzik a városi munkásságból, akik munkáltatóik kényére-kedvére ki vannak szolgáltatva: „*A kereskedőket és gyárosokat – írja Mirabeau – számos, az előbbiektől fenntartott és irányított gép szolgálja. Egy-egy gyáros akár tízezer ilyen munkásnak nevezett gépet is birtokol. Mivé lesz a politikai szabadság, ha a választás napján ezek a gépek megindulnak? A kereskedők köztársasága szükségszerűen oligarchiába (vagy valami annál is rosszabbra) torkollik.*”³⁰ Már a kereskedők is függnek egymástól, a munkásság pedig teljesen kiszolgáltatott helyzetben van: ha politikai jogokat kapna, az csak a politikai szabadság hanyatlásához (*corruption*) vezethetne. A republikánus szabadságelmélet közhelye az a felismerés, hogy a függő helyzetben lévő polgárok manipulálása óriási veszélyt jelent a politikai szabadságra. Ez persze igaz a mezőgazdasági munkásokra is, őket nem kevésbé tartja függésben a földbirtokos. Mirabeau szerint azonban a mezőgazdaság olyannyira humanizálja az erkölcsöket, hogy tulajdonképpen a földbirtokos és a földmunkás érdekei nem is válnak el egymástól.³¹ A gyáros „manipulálja” dolgozóit, a földbirtokos ellenben képviselheti parasztjait: világos tehát, hogy a fiziokraták a társadalmat nem a jövedelem alapján osztják fel, nem kizsákmányolók állnak szemben kizsákmányoltakkal, hanem az agrárérdek konfrontálódik a városi (ipari-kereskedelmi) érdekekkel.³²

A fiziokrata felfogás szerint e két érdekcsoport harca vonul végig a történelmen, akár a filozofikus, az emberiség fejlődésével, a politikai hatalom és a magántulajdon kialakulásával foglalkozó történelmet, akár Franciaország konkrét; írott forrásokon alapuló történetét tekintjük. Általánosságban elmondható, hogy az önérdék, az ember legaljasabb ösztönei for-

²⁶ „De Paris”, 1ère partie. Les Ephémérides du Citoyen, 6 décembre 1765. (a továbbiakban: „De Paris” 1ère partie.) 145.

²⁷ „De Paris” 1ère partie.

²⁸ „Réflexions d’un citoyen sur l’administration des grandes Villes et particulièrement de la Ville de Lyon”. Nouvelles Ephémérides, 1774. Tome VII.

²⁹ Turgot: „Mémoire sur les Municipalités.” In: Oeuvres de Turgot. Édition de Gustave Schelle. Glas-hütten im Taunus, 1976. Tome IV. 568-621.

³⁰ Mirabeau 1759. 62-63.

³¹ Mirabeau 1759. 64.

³² Lásd Fox-Genovese, Elisabeth: The Origins of Physiocracy. Ithaca, N. Y., 1976. 235.

dítják szembe az embert a Természettel: a kereskedelem űzi a földműveseket a városba, még hozzá az epikureus filozófia és a művészetek aktív közreműködésével.³³ Az igazi filozófiát, az Isten tisztelétét és a művészeteket azonban mind a vidéki közösségeknek köszönhetjük. Még a „genfi polgár paradoxonaira” is visszautalnak, amelyek, mondják, tökéletesen írják le a város erkölcsi romlását.³⁴

A múlt agrárközpontú szemlélete magyarázza, hogy Franciaország történetével kapcsolatban nézeteik radikálisan eltérnek a kor legtöbb szerzőjének értékelésétől. Nagyon röviden és sematikusán a következőképpen ábrázolhatnánk a fiziokrata álláspontot: a középkor barbársága és harciassága megbocsátható, hiszen akkor a mezőgazdasági tevékenység kulcsszerepet játszott. A jobbságság felszabadítása és a városok önállósága önmagukban öröndetes jelenségek ugyan, de mindez lehetővé tette a kárhozatos városias szellem (*esprit urbicole*) kialakulását. Az agrárérdekek utolsó nagy védelmezőjét Sullyben látják, míg a francia történelem fekete bárányának szerepét Colbert játssza: ő honosítja meg a manufaktúrákat és monopóliumaikat, ő téríti az agrár-monarchiát a kereskedelem, s így a hanyatlás útjára.³⁵ (Nem sorolhatók tehát egyértelműen sem a „romanista”, sem a „feudális” tézis védelmezőjéhez.) A hanyatlás megállítása, a helyes útra való visszatérés csak a földbirtokosok politikai aktivizálódása útján lehetséges.

A földbirtokosok politikai állásfoglalásra való képessége (*capacité*) egyben kötelezettséget (*obligation*) is jelent: erkölcsi kötelességük részt venni a politikai életben. Világos, hogy a politikai aktivitás kötelezettsége a legkevésbé sem következik a liberális, kizárólagosan gazdaságcentrikus nézetekből. Véleményem szerint arról van szó, hogy alapvetően gazdasági alapú érvelésüket a klasszikus republikánus diskurzus elemeivel egészítették ki, amikor kimutatták a vidéki földbirtokos erkölcsi felsőbbrendűségét a városi kereskedő felett. A republikánus szókinccs használatából pedig szinte automatikusan következett a kötelezettség fogalma. A fiziokrata utópia tehát gazdasági megalapozottságú ugyan, de nem szabad elhanyagolnunk politikai összetevőit sem. Annál is fontosabb ez a kérdés, mert Pierre Rosanvallon szerint a Forradalom idejére a fiziokrata doktrínákból nem a mezőgazdaság kizárólagos termelékenységéről szóló elmélet, hanem az önálló földbirtokosok által képviselt Nemzet gondolata maradt fenn.³⁶

Konklúzió. Dolgozatom célja semmiképpen sem volt a fiziokrata nézetek radikális újraértelmezése, a róluk alkotott kép árnyalása, gazdagítása talán mégsem lehetetlen. A szakirodalom szinte kizárólagosan közgazdasági nézetekkel foglalkozik, és valamiféle torz agrár-kapitalizmusnak tekinti a fiziokráciát, amelynek igazi jelentősége abban rejlik, hogy bizonyos értelemben Adam Smith-t előlegezi. Mindez természetesen vitathatatlan, nem érdektelen azonban más perspektívából, a 18. század francia politikai eszmetörténetének szempontjából is figyelembe venni a „szekta” írásait, s következőképpen hangsúlyt helyezni a közgazdasági érvelést alátámasztó politikai-morális ítéleteikre.

Az idézett szövegrészekből, remélem, világosan kitűnik, hogy a fiziokraták véleménye a liberális kapitalizmus, a *société commerciale* kiépüléséről a legkevésbé sem egyértelmű. A földbirtok szakralizálását marxista vagy marxizáló szerzők egyértelműen reakciós gondolatnak,

³³ Mirabeau 1759. 53.

³⁴ „De Paris”, 2ème partie. Les Ephémérides du Citoyen, 24 janvier 1766., 100. Annak illusztrálásaképpen, hogy milyen közel állnak helyenként a rousseau-i hangvételhez, íme egy példa: „Az erény, a köz- és magánjólét dicsőséges évszázadai időben közel estek az Ókorhoz; s ahogy időben távolodunk ettől a kortól, fokozatosan elénk tárul a Város és a luxus, amely élteti; a hamis gazdagság, amely talmi csillogását biztosítja. A rusztikus egyszerűséggel együtt tűnik el az állam szilárd dicsősége, a polgárok öröme. Mindez a természetben alapuló igazság.” „De l'esprit agricole” 52.

³⁵ „De l'esprit agricole” 57-58. Lásd továbbá: Weulersse, Georges: „Sully et Colbert.” Revue d'Histoire des doctrines économiques et sociales, 1922. X. 234-251.

³⁶ Rosanvallon, Pierre: „Physiocrates”, szócikk a Dictionnaire Critique de la Révolution Française-ban, établi par F. Furet et Mona Ozouf. Paris, 1992.

a nehéz helyzetbe kerülő vidéki nemesség (és egyház) osztályérdekei védelmének tartják. Ami ezt az „objektív tartalmat” (*signification objective*) meghaladja, az csak „ideologikus álca” (*masque idéologique*) lehet.³⁷ Ez a megközelítés azonban több szempontból is problematikus. Először is: a földbirtokosok nem fedik le a nemességet, a francia agrárterület több mint 60%-a nem nemesi kézben van. Másodszor: a földbirtok azonnali kapitalizációja, a földesúri jogok eltörlésének programja éppenséggel nem egyezik a nemesi érdekekkel, de az egyenes földadó kizárólagossá tétele sem válthatja ki a vidéki nemesség tetszését.³⁸ Harmadsorban pedig úgy vélem, nem engedhető meg, hogy a szövegek egy részét egyszerűen ne vizsgáljuk, mondván, hogy az már nem a valódi jelentés része, csupán ideologikus porhintés.

Összességében úgy gondolom, hogy a fiziokraták, mint oly sok 18. századi gondolkodó, a szemük előtt átalakuló társadalom kihívásaira próbáltak választ adni. A földbirtok „szakralizációjának” magyarázatát inkább abban kell keresnünk, hogy az új társadalmat sok szempontból veszélyesnek tartották az ember morális integritására nézve. Pocock a következőket írja az angol *commonwealthmen*-ről: „...mivel a tulajdonlás formája határozza meg az egyén társadalomba történő beilleszkedését, az olyan osztályok megjelenése, amelyeknek vagyonát nem földbirtok, nem is ingatlanjavak, de még nem is arany vagy nemesfémek, hanem a határozatlan jövőben beváltható értékpapírok képezik, egyben új típusú, ismeretlen, veszélyes és kiszámíthatatlan embertípus megjelenését is jelentette”. A gazdasági változások tehát természetesen új politikai és erkölcsi helyzetet teremtenek. A fiziokraták is az új idők emberére, az iparosra, a kereskedőre, az adóbérlőre és a tőzsdézőre reagáltak. (Az elfogadhatóság határa persze országunként más és más: az angol gondolkodásban fel sem merül, hogy az iparosok vagy kereskedők ne lehessenek a politikai test tagjai.)

Az alakulófélben lévő *société commerciale* által felvetett kérdésekre adandó válasz azonban nem volt elképzelhető az önérdék és közérdek egybeesésére alapozott liberális diskurzus kizárólagos használatával. A fiziokraták a szívüknek oly kedves mezőgazdaság kizárólagos favorizálására próbálják „rábészélni” a királyi adminisztrációt. (Azért teszik vajon ezt, mert a földbirtokos nemesség osztályérdekeit védik, vagy mert úgy gondolják, hogy egy *monarchie agricole* tényleges alternatívája lehet a kereskedelmi-ipari kapitalizmusnak? Mivel tanulmányom keretén túlmenő elméleti problémákat vetne fel ezen kérdés megválaszolása, ezt a problémát nem tárgyalom.) Az ipar és a kereskedelem sterilitásáról szóló, szigorúan közgazdasági érvelés mindenesetre nem tűnik elegendőnek céljaik eléréséhez. Sokan már a korban is nevetségesnek tartják a nemzetgazdaság leszűkítését annak mindössze egy ágazatára, czenkíül pedig a „szakszcrű”, kizárólag közgazdasági tényekre (vagy éppen tévedésekre) támaszkodó érvelés természetsszerűleg kevesebb embert érintett volna meg, mint ez az erkölcsi-politikai fogalmakkal is operáló beszédmód. A politikai fogalmakra is épülő beszédmód tehát tekinthető egyszerűen a közgazdasági érvelés kiegészítőjének, eladhatóbbá-olvashatóbbá tétele eszközének.

Tanulmányom tehát a fiziokrata írások republikánus összetevőire vet néhány pillantást, hiszen annak a kérdésnek a vizsgálata, hogyan tehető közérthetővé, elfogadottá egy gazdasági-politikai érvelés, értékes adalékul szolgálhat a 18. század második fele eszmetörténeti képcének vizsgálatához. A kontextus alapos elemzése után lehet csak állást foglalni abban a kérdésben, hogy milyen közönséggel szemben, milyen sikerrel kecsegtet a különböző politikai nyelvek használata. Keith Michael Baker három diskurzust különít el a kor francia közbeszédében: a politikait, amelynek kulcsfogalma a politikai akarat; a Parlamentek jogi be-

³⁷ A következő marxista indíttatású művekre utalok itt: Bernardi, Michel: *Introduction á une sociologie des doctrines économiques*. Paris, 1963.; Goldmann, Lucien: *Sciences humaines et philosophie*. Paris, 1966.; Mathiez, Albert: „Les doctrines politiques des Physiocrates.” *Annales Historiques de la Révolution Française*, 1936. 137–159. A szövegben idézőjelben szereplő kifejezések Bernarditól származnak.

³⁸ Voltaire éppen földbirtokosi minőségében teszi nevetségessé ezt az ötletet az *Homme au quarante Écus* című írásában.

szédmódját, amely az igazságosság nevében valamiféle „ősi alkotmányhoz” szándékozik visszatérni, valamint a politikától látszólag teljesen mentes társadalomreformerek adminisztratív diskurzusát, amely az ésszerűség szempontjai alapján szándékozik újraszervezni a társadalmat.³⁹ Ebben a felosztásban a fiziokraták egyértelműen az utolsó, az adminisztratív csoportba kerülnének Bakernél (annál is inkább, mert Turgot és Dupont általam már említett *Lettre sur les Municipalités* című írására hivatkozik az adminisztratív szellem elemzésekor). E besorolás jogossága vitathatatlan, írásomban mindössze arra szándékoztam felhívni a figyelmet, hogy a politikai nyelvek általában sem vegytisztán jellemzik a különböző szerzők műveit, a racionalitásra alapozott adminisztratív típusú érvelésre pedig különösen igaz azon állítás, hogy a népszerűbb hangvétel és a nagyobb elfogadottság érdekében kifejezetten politikai-erkölcsi argumentumok támogatására is szorul.

Felmerül továbbá a kérdés: vajon valóban megállnak-e a fentebb elmondottak, tehát valóban gazdasági érdekek szubsztantív kifejtéséhez kerestek a fiziokraták erkölcsi-politikai formát, vagy éppen ellenkezőleg, meglévő erkölcsi-politikai nézeteikre adtak „tudományos” öltözetet? Sőt, elképzelhető, hogy ebből a szempontból tekintve a „szekta” feltételezett egysege semmivé lenne, ugyanis Quesnay egyértelműen a száraz tudományos fejtegetések területéről érkezett, míg Mirabeau inkább politikai íróként tért meg a közgazdaságtanhoz. (A többi szerző fiziokrácia előtti tevékenységére itt nem térek ki.) Érdekes fejlemény lenne mindenesetre, ha a politikai-erkölcsi kérdések vizsgálata némiképp szétzilálná a fiziokrácia eddig komolyan meg nem kérdőjelezett egységét.

BALÁZS, PÉTER

Sinful city and innocent countryside. The physiocrats' concept of the town/city

The paper discusses the political views of the physiocrats known in the literature on the subject primarily as economists, with special regard to the way the praise of the life in the country and the dismissal of urbanity as immoral complements the economic argument that value is produced by agriculture only, industry and commerce merely transforming its products, and thus the latter can be regarded as improductive.

The author attempts to show the relationship between certain elements of the argumentation of the physiocrats with the republican discourse described by John Pocock in connection with Renaissance Italy and 17th-18th-century England in his *The Machiavellian Moment*. In the light of this interpretation the essay attempts to reconsider the physiocrats' views on the theory and practice of political representation, on the freedom of commerce, on the history of France, and, of course, on the relationship between the city and the countryside. This approach makes it possible to regard the physiocrats not exclusively as a "sect" and the forerunners of Adam Smith, but to find a place for them in the political intellectual history of the eighteenth century.

³⁹ Baker, Keith Michael: „Language and Politics at the end of the Old Regime.” In: *Inventing the French Revolution*. Cambridge, 1989. 127.